ФУҚАРОЛИК ҚОНУНЧИЛИГИДА ФАКТИК ЭГАЛИКНИ ЎЗИНИ ЎЗИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Сармонов Алимардон Обиджонович
Андижон туман ИИБ Вояга етмаганлар
масалалари бўйича катта инспектор психолог
https://doi.org/10.5281/zenodo.7737428

Аннотация: Қонунчиликда "ўзини ҳимоя қилиш" атамаси яқинда пайдо бўлди. Фуқаролик кодексида ўзини ўзи ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг универсал усуллари рўйхатига киритилган. Мақолада "ўзини ўзи ҳимоя қилиш" тушунчаси кўп қиррали тушунча сифатида кўриб чиқилган. Шу муносабат билан, ушбу ҳуқуқий категорияга нисбатан турли хил нуқтаи назарлар мавжуд. Ўзини ўзи ҳимоя қилишни таъқиблардан янада самарали тартибга солиш ва ўзини ҳимоя қилиш тушунчасини ўзини ўзи бошқаришдан ажратиш ва ўз-ўзини ҳимоя қилиш қонунийлигини таъминлаш учун Фуқаролик кодексининг 13-моддасини, шу жумладан унда бир қатор шартларни белгилаш тавсия этилади.

Калит сўзлар: эгалик, ҳуқуқий категория, фактик эгаликни шахснинг ўзи ҳимоя қилиши, эгалик ҳуқуқи, эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари, фактик эгалик, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули.

Ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг мустақил усули сифатида 1997 йилда фуқаролик кодексига киритилган. 1964 йилдаги Ўзбекистон ССР фуқаролик кодекси ҳам, 1991 йилдаги Ўзбекистон фуқаролик қонунчилигининг асослари[40] бундай ҳимоя усулини назарда тутмаган. Амалдаги фуқаролик кодексида ўзини ўзи ҳимоя қилиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг универсал усуллари рўйхатига киритилган (ФКнинг 13-моддаси), аслида эса фуқаролик ҳуқуқларини ўзини ўзи ҳимоя қилиш ҳимоя усули эмас, балки ҳуқуқларни ҳимоя қилиш шакли ҳисобланади[41]. "Ўзини ўзи ҳимоя қилиш" атамаси қонунчиликда нисбатан яқинда пайдо бўлганига қарамай, фуқаролик ҳуқуқи доктринаси ушбу тушунчани илгари ишлатган. "Ўзини ўзи ҳимоя қилиш" тушунчасининг кенг ва тор маъносида мавжуд. Кенг маънода, бу субектив ҳуқуққа эга бўлган шахснинг ушбу ҳуқуқни бузилишдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатларидир (шу жумладан судга даъво, шикоят бериш, судда адвокат ёрдамисиз фуқаролик ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш ва

[40] Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 31 мая 1991 г. № 2211-1 // Ведомости СНД и ВС СССР. 1991. № 26, ст. 733 (кучини йўқотган).
[41] Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав // Механизм защиты субъективных гражданских прав: сборник научных трудов. Ярославль, 1990. – 16 с.

бошқалар). Тор, фуқаролик маъносида, бу ҳуқуқ бузилишни олдини олиш ва унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган шахснинг ҳаракатларидир[42]. "Ўзини ўзи ҳимоя қилиш" тушунчаси ўзига хослиги билан кўп қиррали тушунчадир. Шу муносабат билан, ушбу ҳуқуқий категорияга нисбатан турли хил нуқтаи назарлар мавжуд. Уларнинг барчасини учта асосий йўналишга ажратиш мумкин.

Ўзини ўзи ҳимоя қилиш бўйича биринчи йўналиш вакиллари фақат шартномавий бўлмаган муносабатларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқлари бузилишидан ҳимоя қилишга қаратилган бундай ҳаракатларни тушунадилар[43]. Шундай қилиб, В.Р.Грибановнинг таъкидлашича, фуқаролик ҳуқуқларини ўзини ўзи ҳимоя қилиш ваколатли шахс томонидан қонун билан тақиқланмаган ва унинг шахсий, шунингдек мулкий ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракатларни амалга оширишдир"[44].

Иккинчи йўналиш вакиллари ўзини ҳимоя қилишдан фақат шартнома муносабатлари доирасида фойдаланишга рухсат этилишини таъкидлашади[45].

Учинчи йўналиш вакиллари биринчи ва иккинчи йўналиш вакилларининг фикрларини бирлаштиради. Уларнинг сўзларига кўра, ҳуқуқларни ўзини ўзи ҳимоя қилиш - бу шартномадан ташқари, шу жумладан шартномавий муносабатларда фуқаролик ҳуқуқларининг бузилишидан ҳимоя қилувчи у ёки бу ҳаракатлардир. Фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилиши ҳақидаги бундай қарашни М.И.Брагинский[46] ва А.П.Сергеевлар[47] ҳам таъкидлашади.

Шундай қилиб, цивилистикадаги ҳуқуқларни ўзини ҳимоя қилиш бўйича устуворликка эга бўлган фикрга кўра, ўзини ҳимоя қилиш ашёвий ҳуқуқий муносабатларда қўлланилмайди, аммо мулкдорнинг мол-мулкига зарар етказилган тақдирда, у бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун ушбу усулни қўллаши мумкин. Бундан ташқари, ўзини ҳимоя қилиш усули сифатида ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракатларни ҳам, фуқаролик ҳуқуқбузарликларининг олдини олишга қаратилган ҳаракатларни ҳам, шу жумладан хусусий мулк соҳасини ҳам ўз ичига олиши керак деган фикр мавжуд.

Шуни таъкидлаш керакки, ўзини ҳимоя қилиш, нарсаларга ҳақиқий эгалик қилиш ҳолатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги табиийлигига қарамай, эгаликни ҳимоя қилишнинг махсус воситаси эмас. ФКнинг 11 ва 13-моддаларига мувофиқ, қонуний эга ўз мол-мулкига бўлган ҳуқуқни ўзи ҳимоя қилиш мумкин ва бу мулк

[42] Свердлык Г.А., Страунинг Э.Л. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав // Государство и право. 1998. № 5. – С. 17.
[43] Маслимова А.А. Самозащита фактического владения в гражданском праве России // Правовое государство: теория и практика. 2015). – № 2 (40). – С. 97.
[44] Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. – 160 с.
[45] Стоякин Г.Я. Меры защиты в советском гражданском праве: дис. ... к.ю.н. Свердловск, 1973. – 82 с.
[46] Комментарий к части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей/Под общ. ред. М.И. Брагинского. М.: Фонд «Правовая культура», 1995. – 56 с.
[47] Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Гражданское право. Том 1. М.: Проспект, 2011. – 284 с.

ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг энг соддалаштирилган усулларидан биридир. Ноқонуний (титулсиз) эганинг ҳуқуқи йўқлиги, унинг фактик эгалигини зарурий мудофаа доирасида ҳимоя қилиш институти доирасида ўзбошимчалик билан тажовуздан ҳимоя қилиш имкониятига тўсқинлик қилмайди. Шунга кўра, ўзини ҳимоя қилиш институти фактик эгалик соҳасига ҳам тааллуқлидир.

ФК 13-моддасининг ўзини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг асосий муаммоси шундаки, ушбу моддада умумий маънода тақдим этилган ўзини ҳимоя қилишнинг ўзи, ҳеч қандай махсус мақомсиз, уни ўзбошимчаликдан ажратишга имкон бермайди, амалда бундай ҳаракатларни ноқонуний деб билиш хавфи каттадир. Шунинг учун мулкни ҳимоя қилишда устуворлик, албатта, суд жараёнига берилади.

Амалдаги қонунчиликда эгаликнинг ўзини ўзи ҳимоя қилишни ривожлантириш истиқболлари ҳақида гапирганда, шуни таъкидлаш керакки, дастлаб ФКнинг янги таҳрири лойиҳасини[48] ишлаб чиқувчилар ФКнинг "Ашёвий ҳуқуқлар" деб номланадиган 2-бобини ислоҳ қилишга алоҳида эътибор қаратишган ва бунда эгаликни ўзини ҳимоя қилиш мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари орасида санаб ўтилган. ФКнинг янги таҳрири лойиҳасида мулкни ҳимоя қилиш мулкдор томонидан мустақил равишда (ўзини ҳимоя қилиш) ваколатли давлат органларига ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига мурожаат қилиш орқали, шунингдек судда амалга оширилиши мумкинлиги белгиланган. Мулкни ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳар қандай тарзда бузилиш билан мутаносиб равишда амалга оширилиши мумкин ва унинг олдини олиш учун зарур бўлган ҳаракатлардан ташқарига чиқмайди. Бироқ, ҳозирги вақтда юқоридаги қоидалар амалдаги фуқаролик кодексида мавжуд эмас. Бундан ташқари, келажакда мулкни ўзини ҳимоя қилиш концепциясининг йўқлиги ҳақиқий эгаларининг муайян ҳаракатларининг қонунийлиги ҳақидаги низоларга олиб келади.

Эгаликни бузиш тўғрисидаги талабни қонун томонидан рухсат етилган ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилишни ифодаловчи ҳаракатлардан, иккинчисини эса ўзбошимчалик ҳаракатларидан ажратиш масаласи муҳим бўлиб туюлади. Эгаликни ҳимоя қилиш тарихан амалий, фактик механизм сифатида шаклланган бўлиб, унинг мақсади ижтимоий муносабатларни оқилона ва мақсадга мувофиқлик тамойиллари асосида мақбул тартибга солишдир. Шу сабабли ушбу усулни, бузилган эгалик ҳуқуқи субъектида қонун доирасида бузилишга қадар мавжуд бўлган ҳолатни эгалик ёки анъанавий (виндикацион, негатор, шартномавий) даъволарни тақдим этиш йўли билан мустақил тиклаш имкониятини мавжуд бўлгани ҳолда, ушбу субъектга муайян имконият

[48] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф–5464-сон фармойиши билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси

қолдирмасдан ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилишга тўсиққа айлантириш ўринсиздир. Шунинг учун ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиши доирасида содир этилган ҳаракатлар ўзбошимчалик деб баҳоланмаслиги, яъни, эгаликни посессор ҳимоя қилиш билан баратраф этмаслиги лозим.

Қонун шахсга ўзини ўзи ҳимоя қилиш чораларини қўллашга имкон берадиган вазиятларнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ҳимоя қилинаётган шахснинг хатти-ҳаракатларига бир қатор талабларни ишлаб чиққан. Хусусан, ўзини ҳимоя қилишга фақат тахмин қилинган ҳуқуқдан эмас, балки ҳақиқий ҳуқуқ учун рухсат берилади; ўзини ўзи ҳимоя қилишда етказилган зарар аслида етказилган ёки олдини олинган зарарга аниқ номутаносиб бўлмаслиги керак; инсон ҳаёти ва соғлиғи мулкдан кўра қимматроқ қадриятлар деб ҳисобланади ва шунинг учун мулкий қадриятларга тажовуз қилган одамнинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказишда ўзини ҳимоя қиладиган шахснинг хатти-ҳаракати айниқса мувозанатли бўлиши керак[49]. Бу ҳуқуқни қўллаш амалиёти томонидан тасдиқланади. Мулк эгасининг фактик ҳаракатлари билан эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш, агар ушбу ҳаракатлар эгалик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки бузиш учун ҳақиқий тажовузни ташкил этса, агар ушбу ҳаракатлар қонун томонидан зарурий мудофаа ёки охирги зарурат ҳолати учун белгиланган талабларга жавоб берса, агар ушбу ҳаракатлардан олдинги ҳолатлар эгасининг зудлик билан аралашувини, унинг мутаносиб таъсирини талаб қилса ва эгасига бир нечта хатти-ҳаракатлардан бирини танлаш имкониятини бермаса ҳуқуқнинг ўзини ўзи ҳимоя қилиш хусусиятига хос деб ҳисобланади.

Фуқаролик қонунчилигидаги зарурий мудофаани жиноят қонунчилигига нисбатан кенгроқ тушунишни ҳисобга олган ҳолда[50], билвосита эгаси томонидан мулкни тўғридан-тўғри эгасидан тортиб олиш, шунингдек, баъзи ҳолатларда ўзини ҳимоя қилиш сифатида тан олиниши керак (масалан, ижарага берувчи ижарачи томонидан ижара нарсасини йўқ қилишга қаратилган ҳаракатлар тўғрисида хабардор бўлиши билан дарҳол ижарага олувчидан ижара нарсасини олиб қўйишга ҳақли, чунки юзага келган ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ҳар қандай кечикиш унинг ижара нарсасининг нобуд бўлишига олиб келиши мумкин).

Шу билан бирга, эгалик ҳуқуқини бузган шахсдан ёки эгалик ҳуқуқини қайтариб бериш вақти тугагандан сўнг ашё дарҳол қайтариб берилмаганда

[49] Свердлык Г.А., Страунинг Э.Л. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация // Хозяйство и право. 1999. № 1. – С. 38.

[50] Максимов, В. А., Матросов, А. А., Шелайкин, Р. С. Гражданско-правовые средства стимулирования поведения граждан и сотрудников ОВД в борьбе с преступностью // Сборник научных статей и докладов по результатам международной научно-практической конференции Калифорнии, США «Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach» («Научный поиск в современном мире: теоретические основы и инновационный подход») при поддержке B&M Publishing (г. Калифорния, США) 20 апреля 2015 г.

эгалик ҳуқуқини йўқотган шахс томонидан ашёни куч билан тортиб олиниши ўзини ўзи ҳимоя қилиш сифатида баҳоланмайди. Ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиш, агар у зарурий мудофаа ёки охирги зарурат доирасида содир этилмаса, эгалик ҳуқуқини бузувчи ишонганидек, унга тегишли бўлган нарсани бошқа бировнинг эгалигидан тортиб олиш ҳуқуқини ўзини ҳимоя қилиш деб ҳисоблаш мумкин эмас.

Ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиш белгилари бўлмаган ҳолларда, у фақат юрисдикция чоралари билан – посессор ёки петитор даъволари орқали ҳимоя қилинади; бошқа ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ўзбошимчалик сифатида кўриб чиқилиши керак, ўзбошимчаликнинг олдини олиш учун эса аввал бошданоқ эгаликни посессор ҳимоя қилиш йўлантирилган ҳисобланади. Ҳуқуқни шахснинг ўзи ҳимоя қилиш концепциясига ёки ўзини ўзи бошқариш тушунчасига кирадиган субъект хулқ-атворининг малакаси суд томонидан ҳар бир аниқ ишда мулкчилик тўғрисидаги низони кўриб чиқишда, ишнинг ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

Шундай қилиб, эгалик даъвосини кўриб чиқиш пайтида эгаликдан маҳрум қилиш ҳуқуқни ўзини ўзи ҳимоя қилиш доирасида содир бўлганлигини аниқлаб, суд даъвони қондиришдан бош тортиши керак. Эгалик даъвосининг асоси, яъни даъвогар ўз даъволарини чиқарадиган фактик маълумотлар, низоли ашё даъвогарнинг эгалигида эканлиги, шунингдек жавобгар томонидан эгалик қилишдан маҳрум қилиш ёки уни бузиш фактлари мавжуд бўлиши лозим. Суд қарор қабул қилгунга қадар эгалик қилиш жараёнида айнан шу фактлар исботланиши ёки рад этилиши зарур.

Шу билан бирга, эгаликка оид даъвони кўриб чиқишда исботланиши керак бўлган ҳолатлар қаторига даъвогарнинг эгалик қилишдан маҳрум қилиш ёки бузишдан олдин низоли ашёга фактик эгалик қилиши; жавобгар томонидан ашёнинг олиб қўйилиши ёки даъвогарнинг эгалигини бузадиган ҳаракатларни содир этилиши (даъвогар томонидан исботланади); жавобгарнинг ҳаракатларида ўзини ўзи ҳимоя қилиш белгиларининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги (жавобгар томониданисботланади) киради. Агар эгалик даъвоси даъвогарни эгаликдан маҳрум қилишга алоқаси бўлмаган, даъво аризаси бериш пайтида низонинг предмети бўлган ашё унинг фактик эгалигига ўтиб қолган шахсга нисбатан қўзғатилган бўлса, суд даъвогарни эгалик қилишдан маҳрум қилган шахснинг ҳаракатларида ҳуқуқнинг ўзини ўзи ҳимоя қилиш белгиларининг мавжудлигини ёки йўқлигини аниқлайди.

Шуни таъкидлаш керакки, низоли ашёнинг фактик эгасининг жараёнга жалб қилиниши жавобгар томонидан процессуал шериклик зарурлигини англатмайди, чунки низони кўриб чиқиш натижаси якуний эмас, балки вақтинчалик қарор ҳисобланади. Бундай ҳолда, суд бу ашёни даъвогарнинг ҳуқуқи бузилишидан

олдин унинг ихтиёрида бўлганлигини ва мулкни тортиб олиш учун ўзбошимчалик билан ҳаракат қилиш фактини аниқлаши, шунингдек, ашёни охир-оқибат жавобгарга берган эгаликни бузувчининг ушбу ҳаракатлари ҳуқуқни ўзи ҳимоя қилишнинг қонуний хусусиятига эгалигини текшириши лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ўзини ҳимоя қилиш, ҳақиқий эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш остида, ҳақиқий эгаси нарсага эгалик қилишда ҳақиқий эгасининг манфаатларини бузган шахсларнинг тажовузларини бартарафга қаратилган қонуний ҳаракатларни, шунингдек йўқотилган эгаликни тиклашга қаратилган ҳаракатларни амалга оширади. Шунга кўра, фактик эгаликни юрисдикциясиз ҳимоя қилишнинг самарали механизми нафақат ўзини ўзи ҳимоя қилиш ва ўзбошимчаликни ажратибгина қолмай, балки даъволарни ҳимоя қилиш шакли учун асос бўлиши керак.

Кўриниб турибдики, тажовузлардан ўзини ўз ҳимоя қилишни янада самарали тартибга солиш ва ўзбошимчаликдан ўзини ўз ҳимоя қилиш тушунчасини чегаралаш учун ФКнинг 13-моддасини аниқлаштириш, шу жумладан унда ўз-ўзини ҳимоя қилишнинг қонунийлигини таъминлаш учун бир қатор шартларни белгилаш тавсия этилади. Бундай шартлар қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим: ашёга эгалик қилишда эгасининг манфаатларини реал бузилиш хавфи мавжудлиги, акс ҳолда бу фақат мулк ҳуқуқларини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин; қоидабузарлик ёки унинг таҳдидига нисбатан ҳаракатнинг мутаносиблиги (зарурий мудофаа, охирги зарурат), акс ҳолда жабрланувчининг ҳаракатлари ҳуқуқбузарлик характерига эга бўлади.